

PADOMJU OKUPĀCIJAS DEMOGRĀFISKĀS, SOCIĀLĀS UN MORĀLĀS SEKAS LATVIJĀ

Pārsla Eglīte,

LZA korespondētājlocekle,
Dr. hab. oec. (demogr.), Dr. geogr.

Atslēgas vārdi: totalitārais režīms, kolonizācija, industrializācija, cenzūra

Rakstā izklāstīti "Komisijas PSRS totalitārā režīma Latvijas valstij un tās iedzīvotājiem nodarīto zaudējumu aprēķināšanai" uzdevumā 2008.–2009. gadā veiktā pētījuma rezultāti. Darba mērķis — apzināt padomju okupācijas izraisīto demogrāfisko, sociālo un morālo ilglaika seku veidus un izpausmes, skaitliski raksturot šīs sekas, kā arī izvērtēt iespējas tās pārvarēt.

Nostādne pētījamo parādību dalījumam pa veidiem

Padomju okupācijas vara radīja ne tikai Latvijas iedzīvotāju skaita zaudējumus un daudzu represēto ilgstošu nodarbinātību ārpus Dzimtenes¹. Totalitārā režīma 45 gadu laikā īstenotā Latvijas kolonizācija un indivīdu darbības ierobežojumi ietekmēja iedzīvotāju sastāvu un ataudzi, viņu dzīves kvalitāti un valdošās uzvedības normas visās dzīves jomās.

Visām šīm pārmaiņām ir savas ilglaika demogrāfiskās², sociālās un morālās sekas, kas izpaužas iedzīvotāju sastāvā un rīcībā vēl laikposmā pēc okupācijas izbeigšanās.

To pilnīgāka apzināšana un izvērtējums prasa noteiktu sistematizāciju, definējot un grupējot okupācijas sekas pēc skaidri iezīmētiem kritērijiem.

Saistībā ar iedzīvotājiem, viņu skaitu un tā izmaiņām, daudzveidīgo darbību, to ietekmējošiem apstākļiem un rezultātiem par pamatkritēriju pieņemts izmantot parādības dabu. Izdalāmas šādas parādības:

- demogrāfiskās,
- sociālās,

- morālās/psiholoģiskās,
- ekonomiskās.

Tā kā visas šīs parādības savstarpēji mijiedarbojas, atšķirīgo parādību nošķiršanai izmantojami šādi pamatradītāji:

- *Demogrāfiskās parādības* — iedzīvotāju un atsevišķu to grupu pārstāvju skaits, kas raksturo to ataudzi, pārvietošanos un sastāvu — galvenokārt pēc pazīmēm, kas nav vai maz atkarīgas no paša indivīda darbības — vecuma, dzimuma, veselības stāvokļa, tautības, bet kam ir izšķiroša nozīme turpmāko norišu apjoma amplitūdā, jo sevišķi dzimušo un mirušo skaitā. Demogrāfiskos zaudējumus vai iespējamo guvumu raksturo arī piedzīvotais atsevišķo dzīves posmu (prombūtnē, darbā, mācībās) ilgums vidēji gados vai kopumā cilvēkgados.
- *Sociālās parādības* ietver iedzīvotāju vai to grupu dalību (procentuāli no viņu kopuma) kādās norisēs — mācībās, darbā dažādās nozarēs un profesijās, dzīves vietas nomaiņā, ģimenes izveidē un tās plašināšanā, veselības uzturēšanā, dažādos atpūtas veidos, sabiedriskās kustībās

u.tml., kas statistikā parādās kādas darbības veikušo noteiktas grupas pārstāvju īpatsvarā. Tas savukārt būtiski ietekmē iedzīvotāju skaita un sastāva turpmākās pārmaiņas pēc paša darbības rezultātā iegūtām un dzīves laikā maināmām pazīmēm — izglītības, nodarbinātības, ģimenes stāvokļa, reliģiskās vai partejiskās piederības, dzīvesvietas u. tml., kā arī pēc iedzīvotāju tā laika apstākļos iegūtām spējām un prasmēm, kas tālākā laikposmā noteic viņu rīcības izvēles iespējas un darbības sekmes. Okupācijas sociālās sekas izpaužas arī varas ietekmētos cilvēku darbības nosacījumu raksturojumos, kas būtiski ietekmē viņu rīcību — mājokļu platību, laika patēriņu ideoloģiskos pasākumos un rindās utt.

- *Morālās parādības* raksturo pārdzīvojamu biežums un noteiktas attieksmes izplatība pret kādu notikumu, norisi vai rīcības veida izvēli, kas ietekmē lielākas vai mazākas iedzīvotāju daļas rīcību. Atšķirībā no citām parādību grupām attieksmei nav statistisku rādītāju, ja neskaita tās ietekmēto darbību biežuma dinamiku, kuras pārmaiņas gan nav nodalāmas no citiem faktoriem. Tāpēc morālo parādību pārmaiņas politisko un citu iedarbību dēļ raksturojamas galvenokārt ar aptaujās paustām atbildēm par attieksmi pret kādām parādībām, cilvēka vērtīborientāciju, rīcības motīviem u. tml.
- *Ekonomiskās parādības* izpausmes cilvēku darbībā pieņemts raksturot naudas izteiksmē. To izvērtējums pārsniedz šī darba ietvarus un prasa īpašu pētījumu.

Katra no okupācijas varas darbībām — politiskās represijas 20. gs. 40. gados, Latvijas teritorijas kolonizācija, vienlaidus lauku saimniecību kolektīvizācija 1949./50. g., kolonistu izmitināšana represēto un trimdinieku atstātajos mājokļos vai to daļās — īpaši Rīgā un citās lielākajās pilsētās, dzīvokļu būvniecība un infrastruktūras radīšana kolonistu

nodrošinājumam, PSRS vienotās padomju tautas veidošanas politika uz rusifikācijas pamatiem, cenzūras ieviešana un ziņu melīgums, robežas šķērsošanas ierobežojumi, vienīgās valdošās partijas ieviestie politiskās un sabiedriskās darbības nosacījumi, ideoloģiskie mācību priekšmeti un ierobežojumi izglītības saturā, industrializācija, mobilizācija Padomju armijā un represijas pret nacistu armijā karojušiem u.c. domātiem režīma pretiniekiem, karadienestam padoto iesaiste Afganistānas kampaņā un Černobiļas AES avārijas seku likvidācijā 80. gados, režīma noteiktie ierobežojumi dzīves vietas izvēlei, mājokļa platībai, personiskā īpašuma apjomam, iegādājamo preču daudzumam, abortu veikšanai (līdz 1956. g.) u.c. — tieši vai netieši ir izraisījuši un atstājuši sekas. Un otrādi — gandrīz visām aplūkotajām sekām — īpaši dzimstības samazinājumam un alkoholisma izplatībai — bijuši vairāki rosinātājapstākļi, nerunājot par dažādo norišu savstarpējo mijiedarbību un sabiedrības attīstības vispārējām attīstības tendencēm pusgadsimta laikā. Tāpēc tālākajā izklāstā ilglaika seku raksturojums ar pieejamiem skaitliskiem rādītājiem nav saistīts ar tās izraisījušām darbībām, bet gan ar turpmāk paredzamām pārmaiņām.

Ilglaika demogrāfiskās sekas un to paredzamā ilgstamība

Uzskatāmas un neapšaubāmas PSRS okupācijas sekas Latvijā ir nesamērīgais ciltautiešu īpatsvars, kāds izveidojies pusgadsimta laikā kopš Molotova–Ribentropa pakta darbības sākuma (1939–1989). Okupācijas laikā nošauto, badā un dzīvei nepiemērotos apstākļos bojā gājušo, kā arī bēgļu gaitās ārpus Latvijas apmetušos kopskaits, pat neieskaitot Abrenes apriņķa pagastu iekļaušanu Krievijas Federācijā un Padomju armijā iesaistīto un kritušo skaitu, pārsniedza 160 tūkstošus jeb 8,5% no 1940. g. lēstā iedzīvotāju skaita: 1886 tūkstoši tagadējās robežās (bez Abrenes)³. Kopējais galvenokārt aktīvā vecuma iedzīvotāju — un to vidū visvairāk

vīriešu — skaita zaudējums un represijas pārcietušo, bet to gaitā veselības bojājumus guvušo īpatsvars noveda arī pie pamatiedzīvotāju skaita dabiskā pieauguma samazinājuma. Latviešu skaits valsts teritorijā nav spējis atjaunoties, bet lielākās cittautiešu etniskās grupas — krievu skaits — kolonizācijas gaitā palielinājies 5,4 reizes un pārējo etnisko grupu — par nepilniem 40 procentiem, t.i., proporcionāli kopējam iedzīvotāju skaita pieaugumam⁴. Valsts neatkarības atjaunošanas

brīdī latviešu īpatsvars bija sarucis līdz 52%, krievu pieaudzis līdz 34%, turklāt pārējo tautu pārstāvji sazinājās ar citiem galvenokārt krieviski. Valsts galvaspilsētā latviešu īpatsvars nesasniedza pat 2/5 iedzīvotāju, kas neveicināja valsts valodas apguvi arī pēc atbrīvošanās no PSRS centrālās varas un rusifikācijas politikas izbeigšanās (*1. tab.*).

Tā kā atjaunotajā Latvijas Republikā cittautieši netiek diskriminēti un bauda ar pamatiedzīvotājiem līdzīgas cilvēktiesības un

1. tab.

Iedzīvotāju skaita un sastāva pārmaiņas Latvijā zīmīgākos tautas skaitīšanas gados⁵

Norises un to raksturotāji	Gadi			
	1935	1959	1989	2000
Iedzīvotāju skaits, tūkst.	1905,9	2079,9	2666,6	2377,4
Sadalījums pēc tautības, tūkst.				
latvieši	1467,0	1297,9	1387,8	1370,7
krievi	168,3	556,4	905,5	703,2
pārējie	270,6	239,1	373,3	303,5
Sastāvs, %				
latvieši	77,0	62,0	52,0	57,7
krievi	8,8	26,6	34,0	29,6
pārējie	14,2	11,4	14,0	12,7
Vecumgrupās, tūkst.				
līdz 15 g.	468,1	459,3	570,9	430,3
15–34 (44)	603,1	688,8	779,4	661,7
35–64	658,1	725,5	1001,5	933,3
65+	176,6	219,8	314,8	352,1
Vecumsastāvs, %				
līdz 15 g.	24,6	21,9	21,4	18,1
15–34 (44)	31,6	32,9	29,2	27,8
35–64	34,5	34,7	37,6	39,3
65+	9,3	10,5	11,8	14,8

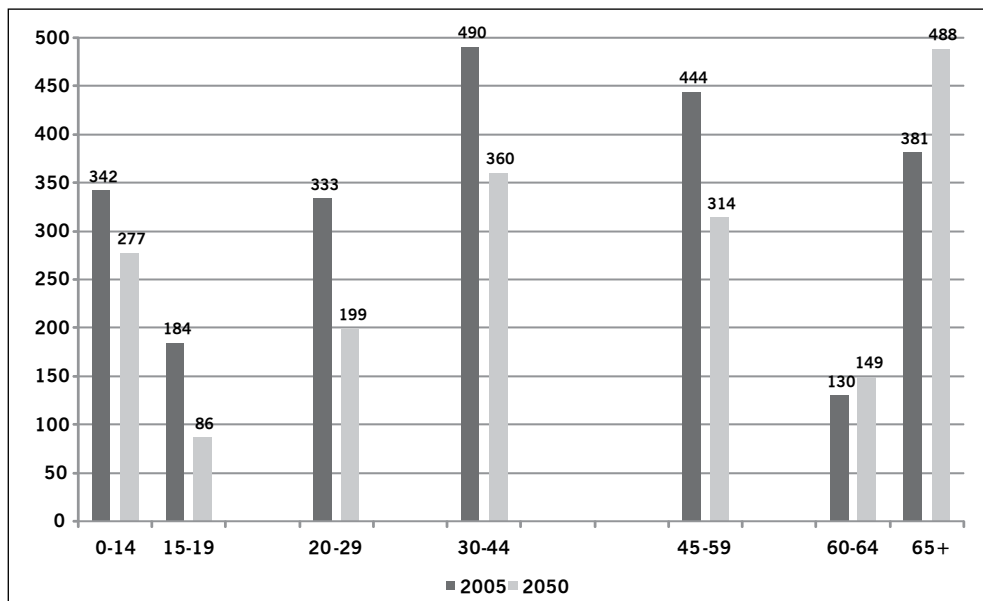
sociālo aizsardzību, vairums no viņiem neizmanto iespējas izceļot uz etnisko dzimteni, un viņu īpatsvars sekojošo desmit gadu laikā ir sarucis tikai par dažiem procentu punktiem.

Paredzams, ka situācija mainīsies nākamajos apmēram 20 gados, t.i., pēc 2030. gada. To laikā pat pēdējie 80. gados iebraukušie kolonisti, kam atšķirībā no viņu Latvijā dzimušiem pēctečiem nav bijusi iespēja mācīties un apgūt latviešu valodu kopš bērnības, būs pārsnieguši aktīvo vecumu vai pat atstājuši šo pasauli. Tā kā viņu pēcnācēju skaits un īpatsvars jaunāko paaudžu vidū ir ievērojami mazāks par savulaik iebraukušo papildinājumu vecākajām paaudzēm (sk. 1. att.), turpmāk ir gaidāma pakāpeniska cittautiešu īpatsvara mazināšanās ar atbilstoši vājāku viņu ietekmi uz politikā sakņotu konfliktu varbūtību un jauniešu attieksmi pret savu ģimeņu papildināšanu, valsts valodu, pilsonību u.c. Līdz ar to iedzīvotāju etniskā sastāva īpatnības Latvijā zaudēs savu nozīmību kā sarežģījumu iemesls vairākās citās dzīves jo-

mās un kā iegants netaisniem pārmetumiem starpvalstu attiecībās.

Beidzamajos 20 gados iedzīvotāju vecumsastāvs un tā pārmaiņas Latvijā 20. gs. praktiski neatšķiras no Eiropai kopumā piemītošajām tendencēm. Tostarp tieši latviešiem ir salīdzinoši lielāks bērnu īpatsvars gan par vidējo valsti, gan, piemēram, tuvējo Somiju. Būtiska Latvijas iedzīvotāju vecumsastāva un tā izmaiņu atšķirība no pārējās Eiropas, tāpat kā citās postsociālisma valstīs, pamanāma, salīdzinot iedzīvotāju sastāva novecošanās faktoros. Somijā, līdzīgi citām “dzelzs aizkara” otrā pusē palikušām valstīm, veco ļaužu īpatsvara pieaugumu un sasniegto līmeni veicināja mūža ilguma pieaugums, kamēr Latvijā un līdzīga likteņa valstīs tas gadu desmitiem nemaz nepieauga vīriešiem — no 65,2 gadiem 1959. gadā līdz 64,9 gadiem 2000. gadā — un tikpat kā nemaz nepalielinājās sievietēm — attiecīgi no 72,4 līdz 76,0. Savukārt, piemēram, Somijā 2000. g. paredzamais mūža ilgums bija sasniedzis

Faktiskais un prognozētais Latvijas iedzīvotāju skaits vecumgrupās, tūkst.

1. att.

LETONIKAS AVOTI

74,1 g. vīriešiem un 81,0 sievietēm, kaut arī pirms Otrā pasaules kara šīs starpības bija par labu Latvijai: vīriešiem par 0,6 un sievietēm — 1,0 gads⁶.

Atpaliecība paredzamā mūža ilguma pieaugumā saistīta ar ievērojamu mirstības pieaugumu, rēķinot uz 100 000 iedzīvotājiem, tā ir kļuvusi par vienu no galvenajām nāves cēloņu grupām. Sevišķi liela starpība ar citām Eiropas valstīm ir ārējo nāves cēloņu izraisītai mirstībai, kas gadsimtu mijā Latvijā pārsniedza, piemēram, Somijā vērojamo vairāk nekā divas reizes.

Lielākā daļa vīriešu pāragro nāves gadījumu kā okupācijas laikā, tā pēc tās saistīti ar ārējiem cēloņiem: transporta u.c. negadījumi, pašnāvības un slepkavības⁷. Ir zināms, ka tādas visbiežāk notiek vieglprātības dēļ, dzērumā vai izmisuma brīžos. Šādu nāves gadījumu un to izraisījušo iemeslu lielāks biežums bijušajā PSRS, salīdzinot ar citām Eiropas valstīm, izskaidrojams ar tajā valdījušā totalitārā režīma uzspiestajiem iniciatīvas, izvēles un darbības ierobežojumiem, kā arī sliktajiem darba, mājokļa un apgādes apstākļiem neatkarīgi no cilvēka centības un darba rezultātiem.

Tas viss lika cilvēkiem just jau represiju gaitā pausto viņu dzīvības un personības mazvērtību varas pārstāvju skatījumā unniecīgās cerības vērst dzīvi uz labo pusi pašu spēkiem. Galu galā tas noveda pie vieglprātīgas attieksmes pret paša dzīvību un veselību un pārliekas alkoholisma izplatības, meklējot un nerodot iespējas citiem relaksēšanās avotiem. Īpaši graujoša, kā to liecināja salīdzinājums ar stāvokli PSRS dienvidu daļas vīndaru savienotajās republikās, izrādījās degvīna un tā surogātu lietošana. Domājams, to veicināja lielais iebraucēju skaits no teritorijām ar senākām alkohola lietošanas tradīcijām un arī ilgāku dzīves pieredzi padomju totalitārisma apstākļos. Tāpēc nav nejaušība, ka alkoholisma un citu ārējo nāves cēloņu izraisītā mirstība Latvijā ir augstāka nekā citās Baltijas valstīs, kur kolonistu īpatsvars ir mazāks⁸.

Vīriešu pāragro mirstību no dažādiem veselības traucējumiem vēl pēc okupācijas kāpināja Afganistānas kampaņā un Černobiļas AES avārijas seku likvidācijas darbos iegūtā invaliditāte un latentās saslimšanas. Šo pāragrās nāves iemeslu draudī nepilniem desmit tūkstošiem vīru pastāvēs vēl kādus 10–15 gadus, līdz viņi pārsniegs vīriešu vidējo paredzamo mūža ilgumu.

Sievietēm vidējā paredzamā mūža ilguma starpība ar citām valstīm ir mazāka, bet tomēr pastāv. Atšķirībā no vīriešiem sieviešu samērā lielāku mirstību izraisīja salīdzinoši smagākie sadzīves apstākļi — rindas pēc ikdienas precēm unniecīgais pakalpojumu piedāvājums, nepietiekamais vietu skaits bērnudārzos. Šīs grūtības bieži pastiprināja dzīve ar vīru alkoholiķi. Sarežģījumus radīja arī kontracepcijas līdzekļu nepieejamība, tādēļ nu jau sabrukušajai valstij bija raksturīgs nesamērīgi liels abortu skaits, kas savukārt sekmēja sieviešu dzimumorgānu audzēju lielo varbūtību un atbilstoši īsāku mūžu⁹.

Šie salīdzinoši īsākā mūža ilguma iemesli daļēji jau palikuši pagātnē, un to izraisīto veselības traucējumu skartās paaudzes nomainīs labākos apstākļos augušās un nobriedušās sievietes, ja vien šodienas nelaimes — mazkustīgums un smēķēšana — nedarbosies pretējā virzienā. Taču par to vairs nebūtu vainojama okupācija.

Grūtāk pārvarami vīriešu pāragrās mirstības cēloņi: alkohola biežas un bagātīgas lietošanas ieradumi, savas dzīvības un veselības vērtības nepietiekamā apzināšanās. To varētu pakāpeniski vērst par labu, pilnveidojot valsts atbalstu ģimenēm ar bērniem un cilvēkresursus veidojošām tautsaimniecības nozarēm — izglītībai, kultūrai un veselības aprūpei, ieskaitot veselības mācību skolās un tautas sportu.

Kā konstatēts pētījumos par cilvēku veselību un laika izlietojumu, izglītība un garīgā izaugsme mazina pievērsanos apreibinošo vielu lietošanai¹⁰, paplašina nodarbinātības iespējas pat ar labu atalgojumu arī vecākos

gados. Atbilstoši tam izglītākajiem pārstāvjiem paredzams arī ilgāks mūžs. Tātad paaugstinoties iedzīvotāju izglītības līmenim, paredzama arī kopēja veselības stāvokļa uzlabošanās un vidējā mūža ilguma pieaugums.

Šis norises laiks paredzams ilgs, bet to var paātrināt politiskā griba un rīcība atbilstoši jau akceptētā Nacionālā attīstības plāna 2007.–2013. pamatnostādnei: cilvēks pirmajā vietā. Latvijas demogrāfiskajā situācijā atbalsts nepieciešams visām ataudzes un izaugsmes norisēm.

Okupācijai beidzoties, dzimstība Latvijā gan nedaudz pārsniedza Somijas līmeni, taču kopš tā laika krasi sarukusi (2. tab.). Turklāt zīdaiņu mirstība gandrīz divas reizes pārsniedz Somijā sasniegto.

No minētā secināms, ka iedzīvotāju ataudze Latvijā, okupācijai beidzoties, bija izveidojusies mazāk racionāla nekā t.s. brīvajā pasaulē: izlietojot vairāk spēka un laika bēr-

nu audzināšanai un aprūpei, iegūstam mazāk dzīves un tātad arī ražīga darba gadus. Tā kā šīs norises būtiski ietekmē kā ģimeņu labklājības līmenis, tā zinības bērnu audzināšanā un veselības ieradumi, stāvokļa uzlabošanās šai jomā iespējama ne ātrāk kā pēc gadiem desmit, ja šajā laikā īstenotos tam labvēlīgi nosacījumi:

- darba samaksas līmeņa kāpums,
- īstenojamās ģimenes politikas atbilstība sabiedrības attīstībai un darba tirgus strukturālām pārmaiņām,
- iedzīvotāju attieksmes maiņa pret savu veselību, ko var veicināt veselības mācība visās skolās, apdrošināšanas nosacījumi un uzlabojumi ārstniecības pieejamībā u. tml.

Neefektīvās centralizēti plānotās ekonomikas sabrukuma izraisītais masveida bezdarbs un nabadzība noveda pie krasa dzims-

2. tab.

Ataudzes norises un līmenis¹¹

Norises un to raksturotāji	Gadi			
	1935(40)	1959(60)	1989(90)	2000
Dabiskais pieaugums, tūkst.	6,8	12,4	6,3	-11,9
uz 1000 iedzīvotājiem (%)	3,4	5,9	2,4	-5,1
tai skaitā:				
latviešiem	2,7		1,6	-3,5
krieviem	16,5		2,7	-6,4
Dzimstība:				
uz 1000 iedzīvotājiem	17,6	16,7	14,6	8,5
uz 1000 sievietēm 15–49 g.	64,0	59,2	59,6	34,2
Mātes vidējais vecums	29,7	27,9*	26,1	27,3
Mātes vidējais vecums pirmajam bērnam	26,7	26,1*	23,4	24,4

*1965. gadā

LETONIKAS AVOTI

tības samazinājuma 90. gados praktiski visās postsociālisma valstīs. Latvijā šis kritums bija vislielākais, jo praktiski visā okupācijas laikā tajā tika izvietotas un paplašinātas metālrūpniecības un mašīnbūves rūpnīcas, kam izejvielas piegādāja no austrumiem un tajā pašā virzienā izveda produkciju. Tādu neracionālu rīcību pamatoja ar ātrāku jauno jaudu apgūšanu un kā iegastu izmantoja darbaspēka ieviešanai pamatīgākas kolonizācijas un rusifikācijas nolūkā. Rezultātā Latvija līdzīgi ģaunijai kļuva par visvairāk urbanizētu un industrializētu savienoto republiku ar lielāko rūpniecībā nodarbināto īpatsvaru, kas 80.–90. gadu mijā gandrīz par 30% pārsniedza šo līmeni, piemēram, rūpnieciski pietiekami attīstītajā Somijā. Tāpēc arī padomju ekstensīvajai rūpniecībai pārtraucot darbību, sekas Latvijas, un īpaši tās lielāko pilsētu, iedzīvotājiem izrādījās vissmagākās.

Dzimumstībai samazinoties straujāk un līdz zemākam līmenim nekā citās Eiropas valstīs, dabisko pieaugumu nomainīja iedzīvotāju skaita samazināšanās, mirušo skaits pārsniedza dzimušo skaitu. Nepilnos 20 pēcokupācijas gados radušies iedzīvotāju skaita zudumi jau salīdzināmi ar kara un okupācijas laika represiju radītiem dzīvā spēka zaudējumiem. Šos jaunus iedzīvotāju skaita zudumus izraisījušie cēloņi tāpat ir pieskaitāmi PSRS okupācijas ilglaika sekām, un to ietekme būs jūtama arī attālākā nākotnē.

Jau otro gadu desmitu Latvijā pastāv paudžu nomaiņai nepietiekams dzimumstības līmenis, tāpēc, sākot ar 2010.–2011. gadu, ir neizbēgama aktīvā vecuma iedzīvotāju skaita un īpatsvara mazināšanās. Tas nozīmē, ka mazināsies arī potenciālo vecāku un tātad arī viņiem dzimušo bērnu skaits. Tādēļ paredzama tālāka Latvijas iedzīvotāju skaita mazināšanās uz ilgiem gadiem.

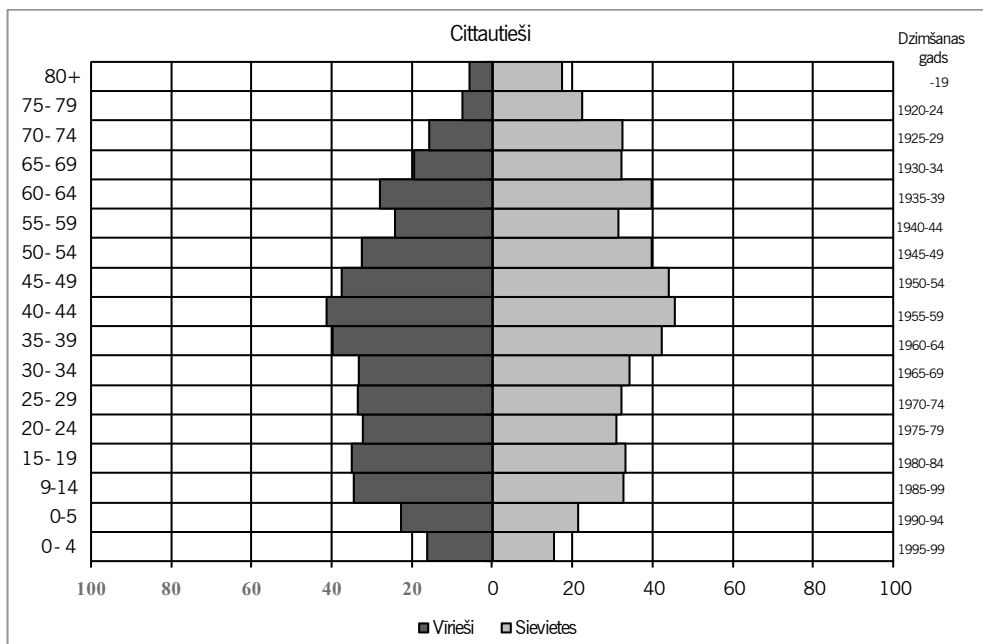
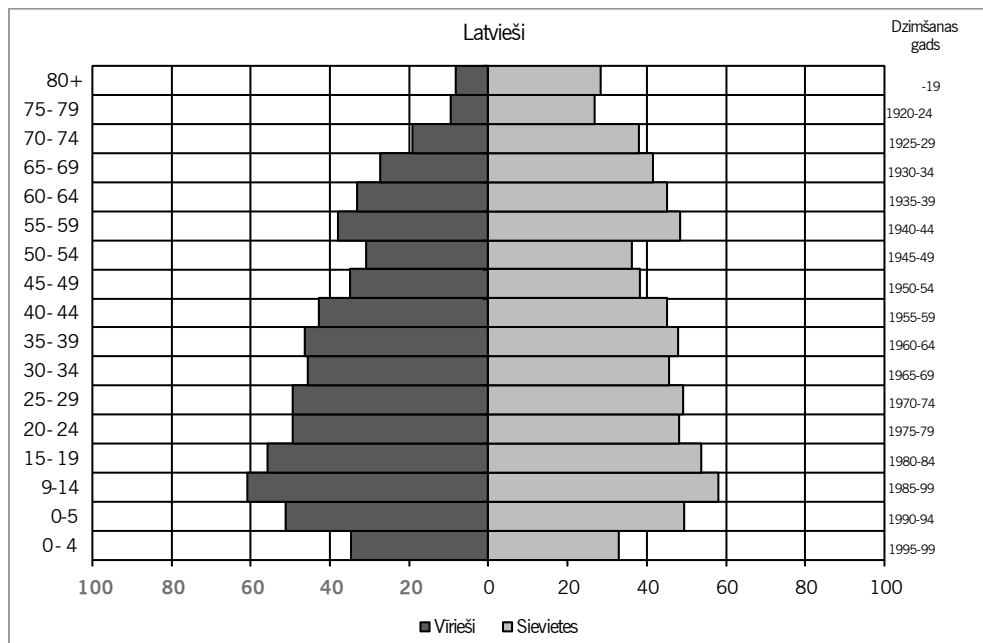
Pēc EUROSTAT 2005. gadā izstrādātās prognozes pamatvarianta, 2045./46. gadā Latvijas iedzīvotāju skaits būs sarucis līdz pirmskara apjomam, bet process vēl varētu turpināties¹². Līdz 2040. gadam netiek prog-

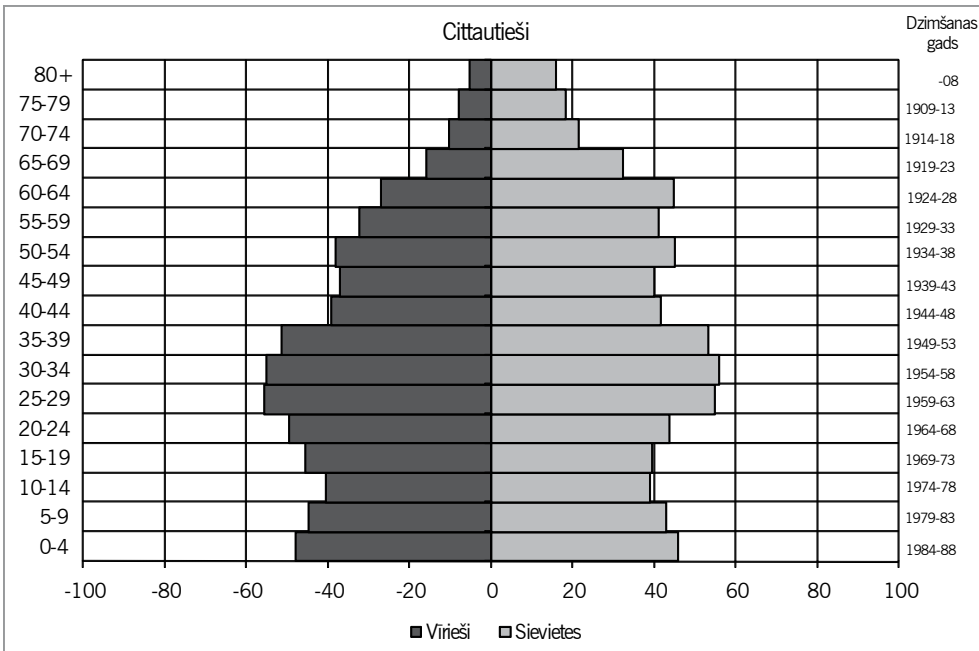
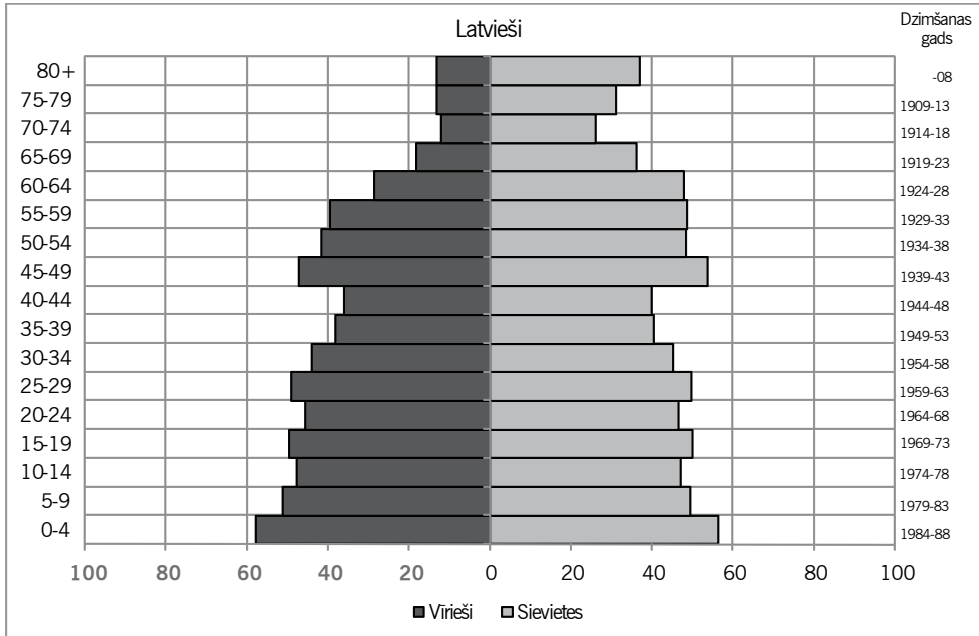
nozēts arī bērnu īpatsvara pieaugums, kas nozīmē izmiršanas turpināšanos (2. att.). Šo norisi vismaz daļēji varētu līdzsvarot ar valsts atbalsta uzlabošanu ģimenēm ar bērniem, taču nelielā potenciālo vecāku skaita dēļ pilnībā novērst nelabvēlīgo tendenci nebūs iespējams.

Istenotās kolonizācijas dēļ kopējais iedzīvotāju skaita pieaugums Latvijā pašreizējās robežās, neraugoties uz dažādu cēloņu izraisītiem iedzīvotāju zudumiem 40 gadu laikā, okupācijai beidzoties, izrādījās gandrīz par 40% lielāks, salīdzinot ar stāvokli 1935. gadā¹³, t.i., vēl pirms Molotova–Ribentropa pakta darbības sākuma. Dabiskajam pieaugumam pēckara gados arvien vairāk sarūkot, lielāko daļu kopējā pieauguma veidoja ieceļotāji no citām bijušās PSRS republikām, kas apmetās galvenokārt pilsētās — ierobežojot vietējo apdzīvotos mājokļus un aizņemot lielu daļu jaunbūvēto — augošajos rūpniecības uzņēmumos nodarbināto izmitināšanai¹⁴. Tas radīja pārmaiņas ne vien iedzīvotāju etniskajā un vecumsastāvā, bet arī to izvietojumā.

Iedzīvotāju skaita pieaugums pilsētās praktiski trīskārt pārsniedza tā samazinājumu laukos, kāds industrializācijas gaitā notiek visās valstīs. Gandrīz puse no pilsētnieku skaita palielinājuma nonāca Rīgā, paceļot tās iedzīvotāju skaitu 2,36 reizes, salīdzinot ar stāvokli pirms kara, bet rīdnieku īpatsvars visu valsts iedzīvotāju vidū pieauga no 20% 1935. gadā līdz 34,1% 1989. gadā. Tik straujš iedzīvotāju pieaugums, īpaši ierobežotās resursu pieejamības dēļ pēckara posmā, neizbēgami izraisīja mājokļu krīzi ar tādām kroplīgām risinājuma formām kā kopējie dzīvokļi, dzīvojamās platības ierobežojumi uz vienu cilvēku, nerēķinoties ar atsevišķas istabas nodrošinājumu katram saimes loceklim vai vismaz dažādu paudžu pārstāvjiem, un strādnieku kopmītnēm ar vairākiem cilvēkiem vienā istabā. Novēlotā masveida mazgabarīta dzīvokļu celtniecība steigas un taupības dēļ noveda pie zemas būvju kvalitātes. Pēcokupācijas laikā tas prasa papildu līdzekļu

Latvijas iedzīvotāju dzimuma un vecuma sastāvs

ieguldījumu kvalitatīvu mājokļu celtniecībai, okupācijas laikā būvēto māju remontiem un siltināšanai.

Mājokļu vai to platību deficītam bija atbilstoša negatīva ietekme uz dzīves kvalitāti, bērnu skaitu ģimenēs sliktos sadzīves apstākļos un amorālu rīcības veidu izplatību, cenšoties savus apstākļus uzlabot. Tolaik iegūtā necieņa pret likumu un citu cilvēku tiesībām nav pārvarēta.

Okupācijas laikā sasniegtā urbanizācijas pakāpe pasaules praksē nav nekas ārkārtējs, kaut arī tik liela iedzīvotāju koncentrācija galvaspilsētā vērojama pavisam nedaudzās valstīs. Valsts tālākās attīstības posmā būtu jā rūpējas par pakāpenisku pārmantotā iedzīvotāju izvietojuma maiņu, vairāk veicinot ne Rīgas, bet citu lielāko pilsētu un reģionu vienmērīgāku augšanu. Rīgā būtu nepieciešama mājokļu kvalitātes uzlabošana, citās pilsētās galvenokārt labākas nodarbinātības un lielāku ienākumu iespējas, lai nebūtu ikdienā jā tērē laiks un degviela ceļā uz darbu Rīgā. Laukos

papildus labākām darba iespējām jā nodrošina arī skolu un citu pakalpojumu pieejamība, uzlabojot sabiedriskā transporta iespējas. Šo uzdevumu īstenojuma laiks atkarīgs no valsts finansiālām iespējām un tās vadītāju politiskās gribas sekmēt attālāko apvidu attīstību ne vien vārdos, bet darbos.

Okupācijas radītās sociālās sekas un to novēršanas izredzes

Industrializācijas un militārās tehnikas modernizācijas vajadzībām, kā arī cenšoties nodrošināt pilnu nodarbinātību un nepieļaut bezdarbu, okupācijas laika valdošais totalitārais režīms visnotaļ sekmēja vidusskolu audzēkņu un studentu skaita pieaugumu. Šai nolūkā tika ieviesta obligāta vidējā izglītība un atcelta mācību maksa augstskolās. Pateicoties tam bija panākts visai augsts iedzīvotāju formālās izglītības līmenis (3. tab.).

Okupācijas laika izglītības programmas statistikā nav atspoguļotas, un to atbilstība darbam un dzīvei ārpus bijušajā PSRS

3. tab.

Cilvēkkapitāla izaugsme Latvijā¹⁵

Norises un to raksturotāji	Gadi			
	1935(40)	1959(60)	1989(90)	2000
No 1000 cilvēkiem virs 15 g. ar izglītību:				
sākuma	n.d.	324	128	59
pamata		277	234	265
vispārējo vidējo		81	298	310
vidējo speciālo		78	191	203
augstāko		27	115	139
Studentu skaits, tūkst.	7,2	22,8	45,6	101,3
Dienas/pilna laika studentu uz 10 000 iedzīvotājiem	38	109	170	428
Sieviešu % studentu vidū	30	52	55	64

pastāvējušās saimnieciskās un sociālās sistēmas būtu īpašu pētījumu uzdevums. Pēc pieredzes zināms, ka tajās nopietna vērība bija veltīta eksaktajām zinātnēm, hipertrofēta loma atvēlēta kompartijas ideoloģisko nostādņu apguvei un militārai sagatavotībai, savukārt nepietiekama sociālām zinībām un svešvalodām, atskaitot krievu valodu, kā arī mazākumtautību bērnu iespējām pilnveidot dzimtās valodas iemaņas.

Zināšanu un iemaņu trūkums komercziņībās, saskarsmes kultūrā un svešvalodās lika sevi manīt galvenokārt pirmajos 5–10 gados pēc neatkarības atgūšanas, uzsākot privāto uzņēmējdarbību, sadarbību ar ārvalstu partneriem un starptautiskām organizācijām. Vajadzīgo zinību apguve prasīja laiku un līdzekļus, kā arī zaudējumus pieļauto kļūdu dēļ. Padomju laikā skolojušos vecāko paaudžu pārstāvjiem līdz pensijas vecumam atlikušajos darba gados šīs grūtības pārvarēt palīdzētu bezmaksas papildizglītības iespēju piedāvājums un aktīvāka to izmantošana.

Līdz tam viņu darbība ir ierobežota. Jaunākajiem mūsdienās nepieciešamo iemaņu un svešvalodu neprasmē jau novērsta.

Būtisks okupācijas laika izglītības trūkums ir nepietiekamā latviešu valodas apguve skolās ar krievu mācību valodu, ko radīja mazāks šai valodai atvēlēto stundu skaits, nekā krievu valodai latviešu skolās, nepārtauktais kolonistu bērnu pieplūdums bez kādām priekšzināšanām latviešu valodā, kā arī lielais krievvalodīgo (t.i., ne tikai etnisko krievu, bet arī pārsvarā tieši šajā valodā runājošo) īpatsvars iedzīvotāju vidū un tā laika valsts politika, kas deva iespēju dzīvot un darboties bez latviešu valodas prasmes.

Pēc nacionālās valsts atjaunošanas valsts valodas nepratējiem izrādījās sašaurinātas nodarbinātības iespējas pakalpojumu nozarēs un valsts iestādēs, apgrūtināta integrācija ar iedzīvotāju vairākumu (4. tab.). Tas savukārt veido augsni politiskām provokācijām un konfliktu draudiem, kas prasa papildizdevumus drošības struktūrām. Nodrošinot visu

4. tab.

Dažādu tautu visu vecumu pārstāvju valodu prasmes, %¹⁶

Norises un to raksturotāji	Gadi	
	1989	2000
Pārvalda latviešu:		
krievi	21,1	47,8
citi	18,2	42,0
Pārvalda krievu:		
latvieši	65,7	67,2
citi (ieskaitot tos, kam dzimtā)	86,8	90,7
Pārvalda angļu, vācu, franču u.c.:		
latvieši	n.d.	29,8
krievi		17,1
citi		26,0

lielāko Latvijā dzīvojošo etnisko grupu bērniem iespējas mācīties savā dzimtajā valodā, skolu sistēma mazāk blīvi apdzīvotos lauku apvidos izrādījās pārlieku sadrumstalota un līdz ar to izmaksu ietilpīgāka, nekā tas būtu vispārējās valsts valodas izplatības apstākļos. Pēdējās atjaunošana, domājams, īstenosies pēc vecāko kolonistu — ārpus Latvijas dzimušo paaudžu — skaitliskās samazināšanās iepriekš jau aprakstīto apstākļu ietekmē.

Nākamajos gadu desmitos būs sarukušas arī tās latviešu vecākās paaudzes, kuru pārstāvji okupācijas laikā bija tā iebaidīti ar varbūtējām represijām, ka neuzdrošinājās runāt ar cittautiešiem latviski pat pēc okupācijas režīma beigām. Tāda nostāja mazināja nepieciešamību un iespējas cittautiešiem vingrināties valsts valodā. Stāvokļa uzlabošanās līdztekus paaudžu maiņas ietekmei varētu sekmēt arī neatlaidība uzsāktās skolu reformas īstenošanā, palielinot latviešu valodā apgūstamo priekšmetu klāstu.

Iedzīvotāju dzīves līmenis pēc visiem salīdzināmiem statistikas rādītājiem bijušajā PSRS un pēc tās sabrukuma visās postsociālisma valstīs atpalika no t.s. brīvās pasaules valstīs sasniegtā. Tā izlīdzināšana novērstu vienu no būtiskākajiem iemesliem bērnu skaita ierobežošanai ģimenēs un tādējādi palīdzētu atjaunot paaudžu nomaiņu. Turklāt tā varētu palielināt kolonistu pēcteču lojalitāti pret mītnes zemi un cieņu pret vietējo kultūru, kā arī novērst pēc okupācijas sākušos emigrāciju uz Rietumvalstīm, kas pasliktina jau tā nelabvēlīgo demogrāfisko situāciju. Iedzīvotāju reakcija uz labklājības kāpumu iestātos nekavējoties. Par to liecina veiktie pētījumi par pašreizējo Latvijas darba migrantu rīcības motīviem, viņu nodomiem par prombūtnes ilgumu, nosauktajiem atgriešanās nosacījumiem un arī daļēji jau notikušī remigrācija, kā arī kaut vēl nepietiekamais, bet kopš 2000. gada notikušais dzimstības pieaugums pēc vairāku valsts pabalstu palielināšanas ģimenēm ar bērniem¹⁷. Tālākam labklājības pieaugumam nepieciešamais

gadu skaits būs atkarīgs no valsts ekonomiskās attīstības, kuras tempi pašreiz nav droši prognozējami.

Salīdzināmie statistikas dati par iedzīvotāju rīcībā esošiem sadzīves priekšmetiem atspoguļo tikai daļu no pastāvējušo dzīves apstākļu kopuma, jo tie nesniedz ziņas par mērāmo un skaitāmo parādību kvalitāti. Taču dzīvē vides stāvokļa, preču, mājokļa un cilvēku izturēšanās kvalitāte ik uz soļa ietekmē cilvēku labsajūtu, dzīvesprieku un darbotiesgribu ar atbilstošu tādas vai citādas rīcības rezultātu. Tāpēc PSRS okupēto teritoriju iedzīvotāju labklājības līmeņa lielākā atšķirība no t.s. brīvās pasaules izpaudās kā dažādo preču ierobežotā pieejamība un neapmierinošā kvalitāte. Cilvēku atmiņā ir gadu un ilgāk uzturamā iepriekšējā pieteikšanās rindās pēc ledusskapjiem un automašīnām. Tāpat līdz pat vairāku stundu garā stāvēšana rindās pēc cukura, gaļas, pēdējos PSRS pastāvēšanas gados arī pēc kafijas un dienvienu augļiem, kas būtiski samazināja pēc darba atlikušā brīvā laika apjomu, īpaši sievietēm. Lai taupītu laiku, tika likti lietā ne gluži godīgi paņēmieni deficīta preču iegūšanai tieši no bāzēm ar tajās strādājošo paziņu starpniecību un kukuļošanas palīdzību.

Savukārt veikalos pieejamie visā “plašajā dzimtenē” pēc viena standarta un ātrāka plāna un virsplāna ražotie apģērbi, apavi u.c. priekšmeti nespēja apmierināt cilvēku gumi un atšķirīgās vajadzības. Tas noveda pie sakāpinātas tieksmes visdažādākajos ceļos iegūt deficitās aizrobežu preces. Šī prakse ne tikai nesekmēja likumpaklausību un cieņu pret likumu, bet radīja paliekošu necieņu pret pašmāju ražojumiem. Laikposmā pēc okupācijas tā izpaudās pārspīlētā iepirkšanās kārē un importa preču nesamērīgā patēriņā, kā arī agrāk reti apmierinātā tieksmē doties ārzemju ceļojumos gan iepirkšanās nolūkos, gan cenšoties apgūt liegumu dēļ iekavēto, ātrāk pielīdzināties visam ārzemnieciskajam, noniecinot savas valsts labumus un vērtības. Tas veicināja noturīgu importa pārsvaru pār

LETONIKAS AVOTI

eksportu — kā tagad redzams — ar nelabvēlīgām sekām Latvijas ekonomikai.

Iepriekš neapmierināto vajadzību kompensējošās patēriņa tieksmes izpausmes un ekonomiskās sekas pakāpeniski mazināsies, aizejot paaudzēm, kas cieta no deficīta un rindām, kā arī izlīdzinoties preču pieejamībai un ienākumu līmeņiem Latvijā un rietumvalstīs.

Ilgstošāka var izrādīties okupācijas laikā degradētās vides un ar to atgriezeniski saistītās cilvēku attieksmes un uzvedības kvalitātes uzlabošana.

Pētījumi par vides stāvokli, vairāk pievērsties dabas resursiem un ķīmiskajam piesārņojumam, veikti galvenokārt laikposmā pēc okupācijas¹⁸. Dzīves vides un atsevišķo tās elementu vērtējums pašu iedzīvotāju skatījumā, kas iespaido viņu dzīves kvalitāti un arī gatavību mainīt dzīvesvietu, apzināts vairākās izlasesveida aptaujās. Iegūtās atbildes liecina, ka visos apdzīvotuma veidos tikai nedaudz vairāk par pusi aptaujāto iedzīvotāju vērtē vides stāvokli savā dzīvesvietā kā apmierinošu. Citi pilsētnieki, īpaši Rīgā, to biežāk vērtē par sliktu nekā labu, un traucējošo apstākļu vidū dažāda lieluma pilsētās un īpaši laukos 16–31% minējuši ielu un pagalmu nepietiekamo tīrību, zaļo stādījumu un mežu stāvokli, netīrību un nekārtību atpūtas vietās, un vēl vairāk par 3% pilsētnieku — trokšņa līmeni¹⁹. Šie traucējumi vides un tātad dzīves kvalitātei ir pašu iedzīvotāju radīts vizuāls kaitējums un apdraudējums kājāmgājējiem. Turklāt vides sakopšana prasa liekus izdevumus no pašvaldību budžeta, ko varētu novirzīt citiem mērķiem, ja piegružojums un dažādi bojājumi netiktu nodarīti atkārtoti.

Nevīzīgo attieksmi pret vidi provocē 60.–80. gadu vienveidīgā un skatam nepievilcīgā tipveida apbūve pilsētu dzīvojamos mikrorajonos un to paviršā apdare ar neizturīgiem materiāliem, kuru bojājumi rada nevīzības iespaidu. Nomācošas ir pamesto rūpnīcu un lielfermu brūkošās sienas, dažādu īpašnieku denacionalizēto un iegūto okupācijas laikā

nekopto un pēc tās līdzekļu trūkuma dēļ neatjaunoto ēku grausti, salauztie parku soliņi un citi mazās arhitektūras darinājumi, bojātie pieminekļi kapos, strūklakas pilsētās utt. Tas viss liecina par lielas daļas iedzīvotāju emocionālās saiknes trūkumu ar savu dzīvesvietu, neizpratni par vides stāvokļa ietekmi uz pašu un citu labsajūtu, necieņu pret līdzcilvēkiem un pat vēlēšanos likt izjust apkārtnes bojātāju fizisko varēšanu un nevērību pret jebkādam normām. Domājams, ka arī tādas vēlmes sakņojas totalitārā režīma uzspiestajos daudzajos pašizpausmes ierobežojumos, cilvēka dzīvības un personības vērtības noliegšanā. Šādas attieksmes izskaušana tāpat panākama tikai ilgstošā paaudžu maiņas gaitā, valstij visnotaļ atbalstot cilvēku fiziskās un garīgās attīstības iespējas izglītībā un ārpus tās, kā arī stingri vērsties pret nesakopto īpašumu apsaimniekotājiem, sākot ar rudenī nenoplauto platību īpašniekiem, kas rada kūlas dedzināšanas iespējas un valsts izdevumus ugunsdzēsējiem.

Kavēšanos šai darbā var radīt politiķu piederība tām pašām okupācijas laikā un tās veidotajā vidē augušām paaudzēm ar tām raksturīgo nicīgo attieksmi pret cilvēku un izpratnes trūkumu par vides, cilvēka darbotiespēju un darba rezultātu ciešo savstarpējo saistību. Par šo neizpratni liecina centieni apbūvēt kāpu joslu un iznīcināt saudzējamās putnu ligzdošanas vietas Daugavas grīvā ogļu ostas ierīkošanai, kā arī skolotāju un ārstu algu zemais līmenis salīdzinājumā ar ierēdņu kopējiem ienākumiem un līdzīgi fakti.

Okupācijas ilglaika morālo seku novēršanas iespējas

Līdzīgi visām citām sociālām parādībām pasaulē, ģimenes uzbūve, attiecības un pamatfunkciju izpildes veids Latvijā ir turpinājuši mainīties kā PSRS okupācijas laikā, tā īpaši strauji pēc tās. Okupācijas laikā dažu norišu tendences atšķīrās no tuvējās ārvalstīs novērotajām. Okupētajā Latvijā iedzīvotāju rīcību regulēja daudz un dažādi noteikumi

(pierakstīšanās tiesības Rīgā, iespēja palikt tajā pēc studijām, ja bijis norīkojums darbā citur u. tml.), un šo noteikumu ietekmē saglabājās augsts oficiāli reģistrēto laulību un šķiršanos skaits uz 1000 iedzīvotājiem (5. tab.). Tikmēr Somijā tas jau līdz 80. gadu beigām bija sarucis līdz gandrīz divkārt mazākam skaitam, kas liecina par partneru augstāku savstarpējās uzticēšanās pakāpi un vēlmi izvairīties no varbūtējās šķiršanās nepatīkamajām procedūrām.

Visu ierobežojošo noteikumu atcelšana un citu apstākļu maiņa izraisīja visu matimoniālās uzvedības biežuma rādītāju strauju izlīdzināšanos ar salīdzināmām valstīm. Tas liecināja par algota darba pārsvara (pār mājražošānu) un pilsētnieku dzīvesveida vispārējo ietekmi uz ģimenes dzīvi neatkarīgi no politiskās iekārtas, kā arī bijušo "padomju cilvēku" lielo gatavību un spēju apgūt jaunas zinības un modi. Tomēr reproduktīvās uz-

vedības modeļi saglabāja gan pārmantotās, gan apstākļu noteiktās atšķirības. Piemēram, okupāciju pārdzīvojušās valstīs raksturīgais lielais abortu biežums gan divkārt samazinājās, bet vēl gadsimtu mijā Latvijā tas pēc dažādiem rādītājiem izrādījās trīs un četras reizes augstāks nekā okupāciju nepiedzīvojušās valstīs.

Nesamērīgi lielo abortu skaitu vairs nevar izskaidrot ar PSRS pastāvējušo kontracepcijas līdzekļu nepieejamību, jo tie kļuva plaši pieejami pašos pirmajos gados pēc totalitārās valsts sabrukuma, un vismaz daļēji nomainījušās tās paudzes, kas ir aktīvākās to lietotājas. Turklāt jau no pusaudžu gadiem tās tiek arī aktīvi informētas par šo līdzekļu lietderību un izmantošanas paņēmieniem. Tādējādi abortu vēl arvien lielā biežuma cēlonis meklējams partneru atbildības trūkumā gan pret veselību un izvēles tiesībām, gan pret tiesībām uz dzīvi un attīstību normālā ģimenē

5. tab.

Attieksme pret ģimeni un laulību Latvijā²⁰

Norises un to raksturotāji	Gadi			
	1935(40)	1959(60)	1989(90)	2000
Laulību skaits uz 1000 iedz. (%)	8,4	11,0	9,2	3,9
Vidējais laulībā stāšanās vecums, gadi				
vīrieši	30,8	27,6	(28,4)	31,5
sievietes	27,4	26,9	(26,4)	29,0
Šķiršanos skaits, %	1,0	2,4	4,2	2,6
Šķirto laulību vidējā ilgstamība	9,8	9,6	9,3	12,2
Ārlaulībā dzimušo, %	9,2	12,3	15,9	40,3
Mākslīgo abortu skaits uz				
1000 dzimušiem	104,4	(163,6)	(120)	84
100 sievietēm auglīgā vecumā			(60)	29

LETONIKAS AVOTI

ar bērna iztikas līdzekļu nodrošinājumu. Šāda attieksme sakņojas totalitārā režīma daudzveidīgi izrādītajā necienā pret personību, cilvēka dzīvību un tās vērtību. Ģimenes attiecībās tādas attieksmes izpausmes sekmēja arī politisko represiju un kara darbībā izveidojies vīriešu nepietiekamais īpatsvars auglīgajā vecumā, kas noveda pie sieviešu prasību mazināšanās pret partneru uzvedību.

Paaudžu maiņas gaitā vismaz auglīgajā vecumā iedzīvotāju sastāvs pēc dzimuma ir normalizējies, tomēr vēl arvien pastāvošais nesamērīgi liels abortu biežums liecina, ka izveidojušos morāles normu un attieksmes maiņai pret citiem cilvēkiem ar to nepietiek. Nepieciešama arī valsts attieksmes maiņa, kas izpaustos rūpēs par dzīves apstākļiem, prioritāru atbalstu cilvēkresursus veidojošām darbības jomām — izglītību, atbilstošām sadaļām tās saturā, kultūru, tautas sportu, veselības uzturēšanas prasmēm un iespējām, iedzīvotāju dalību valsts pārvaldē un tās plānu izstrādē. Latvijā aktīvajā vecumā un attiecīgi vadošos posteņos vēl ir okupācijas laikā augušo un skolojušos paaudžu pārstāvji ar minēto deficītu un ierobežojumu hipertrofēto alkatību. Tādēļ paredzams, ka nevērīgā attieksme pret cilvēku kā personību un tās izpausmes uzlabosies tikai ilgākā laikā.

Nevērīga attieksme pret savu un citu dzīvību un veselību izpaužas arī kaitīgo ieradumu izplatībā. Alkohola patēriņš uz vienu iedzīvotāju, pēc statistikas datiem, Latvijā gan izrādās nedaudz zemāks nekā Somijā: 6,9 l absolūtā alkohola pret 7,1²¹. Starpība visdrīzāk veidojusies nelegāli tirgotu apjomu dēļ, kas Somijā varētu būt mazāks nekā postpadomju telpā ar tai raksturīgo gatavību apiet likumus, izmantojot kontrabandas piegādes un pagrīdes rūpalus. Latvijā ārpus nodokļus maksājošām tirdzniecības vietām iegādāto dzērienu apjoms tiek lēsts 15–20% apjomā no kopējā patēriņa. Pārreķinātais kopējais alkohola patēriņš uz vienu cilvēku Latvijā pārsniegtu Somijā uzskaitīto. Turklāt Somijā uzskaitītā alkohola patēriņš 90. gadu laikā ir

mazinājies no 7,7 uz 7,1 l uz vienu iedzīvotāju, bet Latvijā kopš padomju laika — pieaudzis no 5,7 līdz 6,9 l uz vienu cilvēku²². Tāpat šai laikā ir palielinājies ārstniecības iestāžu uzskaitē esošo hronisko alkoholiķu un narkomānu skaits.

Kaitīgo ieradumu izplatības tālākais kāpums vēl pēc okupācijas apliecina iepriekš izdarīto secinājumu par reiz izveidojušos attieksmju un uzvedības modeļu ilgstošu saglabāšanos un pārmantojamību, ja jaunās paaudzes aug un darbojas apstākļos, kuros nav konkurējošo — citas morāles normas rosinošu iespēju, īpaši jauniešiem. Tādu izveide Latvijā ir atstāta pašplūsmā — iespējams, tieši kā noliegums okupācijas laikā pastāvējušām prasībām visos izglītības līmeņos nokārtot GDA — fiziskās sagatavotības normas, un valsts finansētiem pašdarbības un sporta kolektīviem. Pēc okupācijas tādu uzturēšanu un dalībnieku iesaisti tajos pielīdzināja paternalistiskai pieejai, kas neveicinot individu uzņēmības un iniciatīvas veidošanos.

Līdzīgu cēloņu dēļ deformēta izrādījās brīvības un demokrātijas izpratne. Pēc totalitārā režīma liegumu zušanas liela daļa jauno cilvēku pielīdzināja brīvību visatļautībai un demokrātiju — viena cilvēka tiesībām diktēt savus noteikumus pārējiem. Aplami izprotot brīvību kā tiesības nerēķināties ar citu līdzīgām tiesībām noveda pie skolēnu nedisciplinētības klasē un savu pienākumu ignorēšanas, kā arī jau minētajiem daudzveidīgajiem kaitējumiem dzīves videi, paužot klaju necienību pret citu pūlēm tās sakopšanā, utt.

Skolas gados bez saviem ienākumiem pašu iniciatīvas īstenošanās ir ierobežota, un jaunībai piemītošā kāre darboties un pašapliecināties līdzekļu vai izpratnes trūkuma dēļ mēdz rast savu izpausmi ne tikai vides piesārņojumā visdažādākos veidos, bet arī pašiem un citiem bīstamā uzvedībā. Tā sekas parādās statistikā kā cietušo skaita pieaugums no dažādiem transporta negadījumiem, vardarbības u.c. noziegumu veidiem, jauniešu veselības stāvokļa un fiziskās attīstības

vājināšanās. Par to liecina, piemēram, militārajam dienestam par derīgiem atzīto sarūkošais īpatsvars tam pieteikušos vidū.

Atliek secināt, ka okupācijas laikā pastāvējušie totalitārā režīma ieviestie liegumi un obligāti pildāmās prasības izraisījušas tik dziļu visa tai laikā pastāvējušā noliegumu, ka Latvijas sabiedrībā kopumā zaudēta spēja kritiski izvērtēt tā laika pieredzes vērtību: kas bijis nepamatots, kas sakritis ar pasaulē vērojamām parādībām, bet kas režīmam pakļautajiem iedzīvotājiem palicis nezināms, taču kas varbūt tomēr ir noderīgs, atdalot no nevajadzīgā ideoloģiskā uzslāņojuma. Šis attieksmes nomaina gaidāma pēc pašreizējo norišu un to paredzamo seku lietīšķa izvērtējuma, ja atradīsies šādu diskusijas tēmu rosinātāji, rīkotāji un dalībnieki.

Kā izriet no morālo un daļas sociālo parādību būtības, nebūt ne visas to izpausmes un izplatība ir raksturojama ar statistikas rādītājiem, kaut arī to esamība konstatēta izlases veida socioloģiskos pētījumos, atsevišķu dienestu pārskatos un sadzīvīskos novērojumos.

Šai pētījumā jāpiemin cenzūras pastāvēšana un tās sekas. Vērtējumi iespējami vien stipri vispārēji par šo un līdzīgu parādību seku varbūtējo ilgstamību un to novēršanai nepieciešamo pūļu un līdzekļu apjomu. Tomēr izvairīšanās no tādiem kvantitatīvo datu trūkuma dēļ nozīmētu totalitārā režīma apstākļos sāktu sabiedrības nepietiekamās informētības turpināšanu ar tās postošo ietekmi uz cilvēku vairākuma rīcību.

Laikposmā pēc valsts neatkarības atjaunošanas vēsturnieki un literatūrzinātnieki jau publicējuši dokumentu krājumus, pētījumu rezultātus²³ un atmiņu kopojumus par PSRS darbojušos cenzūru un daļēji arī — tās iespaidā ierobežoto pieejamību publikācijām, to saturu un apgrūtinājumu autoru darbam. Okupācijas varas ieviestās cenzūras dēļ no bibliotēku atklātajiem fondiem un tirdzniecības tika izņemti vairāk nekā 150 starpkaru laikā un trimdā publicējušos autoru darbi, kas veidoja ievērojamu tautas kultūras daļu un

cita starpā atspoguļoja tās vēsturi atšķirīgi no padomju varas uzspiestā skatījuma²⁴. Tāpat publikai nezināms palika pašmāju zinātnieku veikums. Atbilstoši vienpusīgas tika veidotas vēstures un latviešu literatūras programmas visās izglītības pakāpēs. Tā visa iespaidā lielai daļai PSRS laika jauniešu, kam vecāki baidījās stāstīt un nebija saglabājuši agrākos izdevumus, veidojās nepilnīgs priekšstats par tautas gara bagātībām un daudzveidīgo aktivitāti. Tāds tas saglabājās arī šo paaudžu brieduma gados, mazinot tautas pašcieņu un pašapziņu arī laikposmā pēc okupācijas, un neapzināti veidojot tādu arī saviem bērniem. Pēc okupācijas izbeigšanās saglabājās arī politiski provocētu konfliktu varbūtība cittautiešu nepietiekamās informētības dēļ.

Bez pretdarbības šai norisei etniskās mazvērtības kompleksa ietekmē jauniešiem var zust jebkāda interese par latviešu literatūru it kā gaudulīgu, bez uzņēmīgiem un veiksmīgiem varoņiem (?!), var turpināties savas valodas noplicināšana, piesārņošana ar lieku anglicismu lietojumu, izplatījies ieskaits par tautas tēru kā ārišķību u.tml. Tā visa iespaidā, vājinoties dzimtenes mīlestībai, paredzama arī pieaugoša vienaldzība pret centieniem veicināt savas zemes izaugsmi un gatavība izceļot uz mūžu labākas dzīves meklējumos. Tādējādi latviešu izmiršana paaudžu maiņas gaitā kļūtu neizbēgama, kā tas savulaik noticis ar prūšiem Eiropā un virkni mazāku tautu kā Āzijā, tā Ziemeļamerikā. Tādējādi okupācijas ilglaika morālās sekas izraisītu arī demogrāfiskas un ekonomiskas problēmas.

Lai izvairītos no šādām nākotnes izredzēm, padomju laikos nepieejamo grāmatu atkārtota izdošana brīvprātīgai lasāmvielas izvēlei nevar nodrošināt vēlāmās sekmes, pazūdēt strauji pieaugošajā informācijas piedāvājumā. Iedarbīgāka būtu atsevišķa Latvijas vēstures kursa ieviešana visu skolu programmās ar izvērstu kultūras attīstības sadaļu, okupācijas un tās seku apskatu. Papildus tam projektu nedēļās un ar dažādu konkursu palīdzību būtu aktivizējama jauniešu dalība

savas valsts un novadu dabas un vēstures apzināšanā, tās cilvēku veikuma un likteņu izpētē, iegūto ziņu un darba veicēju vārdu publiskošanā. Tādas darbības jau daudzviet notiek, ieskaitot skolu veidotos novadpētniecību muzejus, virtuālo rokasgrāmatu par Latvijas ļaudīm²⁵, bērnu žūriju bērnu grāmatām, Skolēnu dziesmu svētkus u.tml. Vēl varētu kā jauniešus, tā pieaugušos rosināt ieteikt papildinājumus Latvijas kultūras kanonam un saņemto ierosinājumu apspriešanu, aktīvāku savas valsts apceļošanu ar tās jaukumu baidīšanu u.tml.

Savas valsts dabas, vēstures un kultūras pilnīgāka iepazīšana ir nepieciešams nosacījums pilsoniskās līdzdalības un politiskās kultūras izaugsmei, un līdz ar to izsvērtākai politikai un attīstībai visās jomās. Visus garos okupācijas gadus pastāvējusi vēlēšanu sistēma ar vienīgās partijas iepriekš akceptētiem vienīgajiem kandidātiem un obligātu dalību balsošanā nepielāva nekādu vēlēšanu izvēli. Līdz ar to tika nomākta jebkāda politiskās līdzdalības iespēja un interese par to. Tieši tas ļāva atjaunotajā neatkarīgajā valstī iesaistīties jaunveidojamās partijās un tikt ievēlētiem uzņēmīgiem cilvēkiem, kuru centienus pēc varas, mantas vai pašapliecinājuma popularitātes gūšanā pirms tam liedza īstenot un līdz ar to pārmēru sakāpināja okupācijas laika ideoloģiskās nostādnes ar privātīpašuma noliegumu un politiskiem ierobežojumiem. Šādiem cilvēkiem pārņemot lēmējvaru un izpildvaru, tika pieņemti tādi okupācijas laikā izveidoto uzņēmumu privatizācijas noteikumi, lai nekustamie īpašumi un peļņas iespējas nonāktu galvenokārt pašu politiķu un viņu ietekmīgāko atbalstītāju īpašumā. Šādā veidā Latvijā izveidojās izteiktāka mantiskā nevienlīdzība (pēc Džini koeficienta) nekā vairumā citu postsociālisma valstu. Tā bremzē valsts sekmīgu attīstību un rada augsni sociāliem konfliktiem. Tādos apstākļos nevarēja veidoties arī politiskā kultūra ar spēju izvērtēt pēc okupācijas izveidoto daudzo partiju programmas un prasmi pieprasīt to iz-

pildi darbībā, kā arī politiķu atbildība vēlēšanu priekšā un gatavība rēķināties ar viņu viedokli un lietišķiem ierosinājumiem.

Tādējādi šķietami paradoksālā kārtā okupācijas izraisītā morāle jau pēc okupācijas rada tālejošas politiskās un sociālās sekas. Savukārt vēlēšanu neizbēgamā neapmierinātība ar šādām okupācijas sekām galu galā ar laiku kāpinās aktivitāti un prasmes politiķu rīcības ietekmēšanā un viņu reklāmas saukļu novērtējumā, nepaļauties biedēšanai ar tās pašas okupācijas citām sekām (krievu vai "sociķu" ietekmes pieaugumu, aplami saistot sociāldemokrātus ar padomju pseudosociālismu, kategoriju "krievi" un "nepilsoņi" vai "kreisie" un "cittautieši" jaukšanu u. tml.), bet apsvērt esošo politiķu darbības rezultātus.

Visu paaudžu vēlēšanu politiskā kultūra veidojas ilgstošā laikā ar dažādu politisko piedāvājumu un to seku salīdzinājuma iespējām. Šo seku pārvarēšana varētu notikt līdz ar paaudžu maiņu, un visdrīzāk tas prasīs ne mazāk kā desmit vai vairāk gadu, turklāt tas saistās ar pagaidām neparedzamām un mainīgām iekšzemes un globālajām norisēm.

Būtisku ieguldījumu dotu okupācijas fakta atzīšana no PSRS tiesību un saistību pārmanotās Krievijas puses. Tas praktiski novērstu okupācijas laikā notikušās kolonizācijas dēļ iespējamo konfliktu varbūtību un demonstratīvo izvairīšanos no valsts valodas lietošanas, kas rada grūtības praktiski visās dzīves jomās. Tas dotu arī morālu gandarījumu un lielāku pašapziņu kā savulaik nepamatoti represētajiem, tādēļ mācību, darba un dzīves vietas izvēles ierobežojumus izcietušiem viņu ģimenes locekļiem, tā visiem Latvijas pamatiedzīvotājiem un pilsoņu pēctečiem no pirmskara posma.

Neatkarīgi no Krievijas rīcības, dažādu konfliktu un nesaprašanās novēršanai būtu lietderīgi vispusīgi publiski apspriest un izvērtēt okupācijas laika pieredzi. Īpaši tas attiecas uz kolaboracionisma dažādām pakāpēm un veidiem — no klajas nodevības un karjerisma

pašlabuma gūšanai līdz centieniem izmantot situāciju un amatu citu varbūtējās sliktākās darbības nepieļaušanai, samierinoties ar pieticīgu izdzīvošanu, strādājot visas lielās valsts tautsaimniecības labā, bet saglabājot tautas dzīvo spēku, valodu un pārmantoto kultūru.

Piedzīvotā un vērotā apspriešana ļautu novērst arī aizdomīgumu un kategorisko noliegumu visām tolaik gūtajām zinībām un pieredzei. Jau novērots, ka visdažādākās jomās, ieskaitot starptautiskās militārās misijas, Latvijas pārstāvji guvuši sekmes ar okupācijas laikā gūtiem ieradumiem meklēt un atrast rīcības variantus nestandarta situācijās, piemēroties grūtiem apstākļiem un līdzekļu trūkumam, izteikties t.s. Ezopa valodā. Iegūtās iemaņas jāizvērtē atbilstoši jaunajiem apstākļiem un laikmetam. Okupācijas sekām būtu pieskaitāma arī visa tai laikā gūtā pieredze, kas dod iespēju salīdzināt un ar izpratni vērtēt sabiedriskās iekārtas, vēlēšanu un skolu sistēmas, politiķu un partiju darboņu demagoģijas paņēmienus, arī austrumos un rietumos no Latvijas esošās valstis un tajās dzīvojošo tautu kultūru, daudzas no kurām Rietumvalstu iedzīvotājiem vēl joprojām paliek nepazīstamas. Tāpat pozitīvi vērtējama arī krievu valodas prasme, kādas “rietumniekiem” trūkst.

Secinājumi

Bijušajā PSRS valdījušā totalitārā režīma represiju radītie iedzīvotāju skaita zudumi un to sastāva deformācijas masveida kolonizācijas dēļ, kā arī okupācijas laikā pastāvējušie dzīves apstākļi ar daudzajiem darbības un informācijas ierobežojumiem ir nesuši postošas ilglaika sekas tautas ataudzei. Centralizēti plānotās ekonomikas sabrukuma izraisītās krīzes dēļ 90. gados piedzīvotais dzimstības katastrofālais kritums jau tā sarukušā iedzīvotāju skaita un deformētā sastāva apstākļos draud ar tautas izmiršanu. Šo draudu novēršana iespējama vien ar lielu līdzekļu ieguldījumu bērnu aprūpes un izglītošanas iespēju

uzlabošanai, kā arī pāragrās mirstības mazināšanai.

Demogrāfiskās, sociālās un morālās norises notiek ciešā savstarpējā mijiedarbībā, kā arī saistībā ar ekonomiskām un ekoloģiskām parādībām. Tāpēc katra atsevišķā dažādo seku veida ilgstamība un izlīdzināšanas iespējas ir īstenojamas vien kompleksā, kas neizbēgami prasa lielāku vienlaikus līdzekļu un darba ieguldījumu. Tāpēc būtu lietderīgi sākt ar kopējas rīcības programmas izstrādi, publiskošanu un politiskos lēmumos nostiprinātām garantijām vēltīt pūles tās izpildei.

Visas PSRS okupācijas izraisītās ilglaika sekas pēc to pārvarēšanas iespējām var iedalīt trīs lielās grupās:

- izjūtamās un pilnībā nenovēršamās visā atlikušajā okupāciju savā aktīvajā vecumā piedzīvojušo/pārcietušo paaudžu dzīves laikā, to starpā iedzīvotāju vecumsastāva deformācijas, jau gūtie veselības traucējumi un ieradumi;
- novēršamās/kompensējamās neatkarīgi no paaudžu maiņas un ar pietiekami lielu līdzekļu ieguldījumu iespējamās pat īsākā laikposmā — kā informētība un zināšanas visās jomās un paaudzēs, ieskaitot politisko kultūru, kā arī mājokļu un vides apstākļu uzlabošana; darbs pie daļas šo seku novēršanas būtībā ir jau sācies, bet pagaidām fragmentāri un nekoordinēti;
- neizdzēšami zaudējumi cilvēku veselīgas/laimīgas dzīves gadiem okupācijas laikā un vairākus gadu desmitus pēc tās.

Okupācijas laika pieredzes un gūto mācību apzināšanai, kā arī okupācijas seku novēršanas paņēmieni un šai darbā gūto sekmju izvērtējumam veicami papildu pētījumi ar dažādu sociālo zinātņu pārstāvju dalību, piesaistot skolēnus un atbilstošo nozaru studentus. Darbs būtu veicams vienlaikus ar iepriekš minēto okupācijas ilglaika seku novēršanas programmas izstrādi un izpildi, kas nodrošinātu pilnīgāku pamatojumu atsevišķiem rīcības veidiem un precizējuma iespējas.

PSRS okupācijas ilglaika seku novēršanai

nepieciešamo papildizmaksu aprēķins pagaidām nav iespējams nepietiekamās informācijas dēļ par veicamo darbu apjomu un pirms atbilstošas rīcības programmas izstrādes. Taču pēc aprakstītajām šī mērķa sasniegšanai ieteicamām darbībām, kopējās izmaksas paredzamas lielas un tātad īstenojamas ilgā laikā.

Avoti

- ¹ Dunsdorfs E. Latvijas iedzīvotāji simts gados. *"Archīvs" XXIII Demogrāfija*. Melburna, 1983. 25.–106.; Eglīte P., Mežs, I. Latvijas kolonizācija un etniskā sastāva izmaiņu cēloņi 1940.–1990. g. Grām.: *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti 7. sējums. 2002. 405.–443. lpp.; Misiunas R., Taagepera R. *The Baltic States. Years of Dependence 1940.–1980*. C. Horst & Company, London, 1983. 333 p.; Strods H. (sastād.) *PSRS atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts. Sļepeni. 1. eksemplārs*. Dokumentu krājums. Maskava, 1970. Rīga, 2008. 400 lpp.; Strods H. 7. Pļauja. *Lauku Avīze*. 1989. 20. janv.; Šmulders M. The results of 70 years of bilateral relations between Latvia and the USSR. *LZA Vēstis*, 1992. 1: 31–38; Zvidriņš P., Vitoliņš E. Demogrāfiskie zaudējumi un etniskā sastāva izmaiņas Latvijā 1944.–1959. gadā. Grām.: *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti 9. sējums. Starptautiskās konferences referāti, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003. 248.–254. lpp.; Zvidriņš P. Latvijas tiešie demogrāfiskie zaudējumi deportāciju un citu padomju akciju rezultātā. *Latvijas Vēsture*. 2008. 1(69): 76–89.
- ² Eglīte P. Padomju okupācijas ilglaika demogrāfiskās sekas. Grām.: *Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti 9. sējums. Starptautiskās konferences referāti, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2003. 256.–266. lpp.
- ³ *Demogrāfija 2006*. Rīga: CSP, 2006. 83., 89. lpp.
- ⁴ Eglīte P., Mežs, I. Latvijas kolonizācija un etniskā sastāva izmaiņu cēloņi 1940.–1990. g. Grām.: *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 7. sējums. 2002. 405.–443. lpp.
- ⁵ *Ceturtais tautas skaitīšana Latvijā 1935*. Rīga, 1937. 167 lpp.; *Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti*. Rīga: LR CSP, 2002. 288 lpp.; *1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas PSR*. Rīga: LPSR Valsts Statistikas komiteja, 1990. 182 lpp.; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Латвийская ССР*. Москва: Госстатиздат, 1962. 106 стр.
- ⁶ *Demogrāfija 2006*. Rīga: CSP, 2006. 83., 89. lpp.; Krūmiņš J. Iedzīvotāju mūža ilgums — tendences un palielināšanas problēmas. Rīga: LU, 1993. 168 (44); *Statistical Yearbook of Finland 2001*. Statistics Finland, 2001. 699 p.
- ⁷ *Demogrāfija 2006*. Rīga: CSP, 2006. 83., 89. lpp.; *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata* (no 2006. g. — *Demogrāfija*), ikgadēja. Rīga: LR CSP.
- ⁸ *Demogrāfija 2006*. Rīga: CSP, 2006. 83., 89. lpp.
- ⁹ Turpat.
- ¹⁰ Pudule I. u.c. *Latvijas iedzīvotāju veselību ietekmējošo paradumu pētījums, 2000*. Helsinki, 2001. 147 lpp.
- ¹¹ *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata* (no 2006. g. — *Demogrāfija*), ikgadēja. Rīga: LR CSP; *Latvijas statistikas gadagrāmata, līdz 1939 un no 1990 — ikgadēja*. Rīga: LR CSP.
- ¹² *Demogrāfija 2006*. Rīga: CSP, 2006. 83., 89. lpp.
- ¹³ *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata* (no

2006. g. — *Demogrāfija*), ikgadēja. Rīga: LR CSP.
- ¹⁴ *Migranti Latvijā. 1944.–1989. Dokumenti*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs, 2004. 245 lpp.
- ¹⁵ *Ceturtnā tautas skaitīšana Latvijā 1935*. Rīga, 1937. 167 lpp.; *Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti*. Rīga: LR CSP, 2002. 288 lpp.; *Latvijas statistikas gadagrāmata*, līdz 1939. un no 1990. — ikgadēja. Rīga: LR CSP; 1989. gada *Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas PSR*. Rīga: LPSR Valsts Statistikas komiteja, 1990. 182 lpp.; *Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Латвийская ССР*. Москва: Госстатиздат, 1962. 106 стр.
- ¹⁶ *Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti*. Rīga: LR CSP, 2002. 288 lpp.; *1989. gada Vissavienības tautas skaitīšanas rezultāti Latvijas PSR*. Rīga: LPSR Valsts Statistikas komiteja, 1990. 182 lpp.
- ¹⁷ *Darbspēka ģeogrāfiskā mobilitāte*. Eiropas Savienības Struktūrfondu nacionālās programmas „Darba tirgus pētījumi” projekts “Labklājības ministrijas pētījumi” Nr. VPD1/ESF/NVA/04/NP/3.1.5.1./0003. Līdzautori: Eglīte P., Markausa I. M., Pavlina I., Ivbuli B., Brant M., Ģnedovska I. u.c. Rīga: Latvijas Universitāte, 2007. 240 lpp.; Eglīte P. Dzimstība un ģimenes politika Latvijā 1990.–2009.gadā. *LZA Vēstis*. A daļa. Rīga, 2011. 3/4: 17–32.
- ¹⁸ *Latvijas vides stāvokļa pārskats*. Rīga: Vides konsultāciju un monitoringa centrs, 1996. 182 lpp.
- ¹⁹ Bauls A., Krišjāne Z., Mežciema G. Pilsētvides vērtējums dažādos Rīgas rajonos. Grām.: *Ģeogrāfiski raksti XI, 2003*. Rīga: Latvijas Ģeogrāfijas biedrība, 2003. 79.–95. lpp.; Eglīte P. Vides stāvoklis Latvijas iedzīvotāju skatījumā. Grām.: *Vide, kas veido cilvēku; cilvēks, kas veido vidi*. IV Zaļās loģikas konferences referātu krājums. Rīga: Gandrs, 1998. 53.–59. lpp.
- ²⁰ *Latvijas demogrāfijas gadagrāmata* (no 2006. g. — *Demogrāfija*), ikgadēja. Rīga: LR CSP; *Latvijas statistikas gadagrāmata*, līdz 1939. un no 1990. — ikgadēja. Rīga: LR CSP.
- ²¹ *Latvijas statistikas gadagrāmata*, līdz 1939. un no 1990. — ikgadēja. Rīga: LR CSP; *Statistical Yearbook of Finland 2001*. Statistics Finland, 2001. 699 p.
- ²² Turpat.
- ²³ *Dokumenti liecina. Latvijas vēstures dokumentu izlase skolām 1939.–1991*. Rīga: Latvijas Okupācijas muzejs, 1999. 197 lpp.; Luginska R., Viese S. (sast.) *Grāmatas aizkulīses*. Apcere, dokumenti, intervijas, atmiņas. Rīga, 2002; Upmalis A. Cenzūra, kuras nebija. *Karogs*. 2008. okt. 122.–142. lpp. u. c.
- ²⁴ Upmalis A. Cenzūra, kuras nebija. *Karogs*. 2008. okt. 122.–142. lpp.
- ²⁵ Sk. internetā: <http://www.gramata21lv>

DEMOGRAPHIC, SOCIAL AND MORAL CONSEQUENCES OF THE SOVIET OCCUPATION IN LATVIA

Pārsla Eglīte,

corresponding member of the LAS,
Dr. hab. oec. (demogr.), Dr. geogr.

Summary

Key words: *totalitarian regime, colonisation, industrialisation, censorship*

The paper describes the results of the 2008–2009 research made according to the assignment of the “Commission for calculation of damages made to the state of Latvia and its citizens by the Soviet totalitarian regime”. The aim of the paper is to ascertain the forms and manifestations of long-term social and consequences caused by the Soviet occupation, to provide numerical characterisation of these consequences as well as to weigh the possibilities of overcoming them.

Drastic reduction of the number of inhabitants caused by repressions of the former Soviet regime and mass colonisation, and occupation-time life conditions with numerous restrictions of activity and information availability, have brought devastating long-term consequences for nation's reproduction. Catastrophic decrease of the birth-rate in the 1990s threatens with nation's extinction.

Demographic, social and moral procedures are closely interconnected and are linked with economic and ecological phenomena. Therefore, the solution of the consequences should be realised as part of complex measures, which demands greater contribution of means and efforts, and thus, it would be appropriate to begin with the development of a common programme of action and guarantees consolidated by political decisions.

The long-term consequences of the Soviet occupation can be divided into three groups according to possibilities of overcoming them:

- those that are felt but cannot be fully eliminated during the rest of the life of generations having experienced the occupation, including deformations in popular age composition, health disorders and habits;
- those that can be eliminated/compensated irrespective of alternation of generations and with adequate contribution of means even in a shorter time-period, like possession of information and knowledge in all spheres and generations including the political culture, and improvement of dwelling and environmental conditions;
- indelible losses concerning healthy/happy life of people for years during and after the occupation.

Additional research is required for ascertainment of experience and lessons from the occupation time as well as for evaluation of means for eliminating occupation consequences, with participation of representatives of various social sciences and involving pupils and students.

The total costs for eliminating the long-term consequences of the Soviet occupation are anticipated to be huge, and thus, the aim would be realised during a lengthy time period.